

Vizsgálatok a földrajzi köznevek története köréből

A földrajzi köznevek kutatása a magyar nyelvtörténet szempontjából azért bír kiemelkedő jelentőséggel, mert ez az egyik legkorábbról és leggazdagabban adatolható szócsoporthoz tartozik, amelynek elemei részint helynevekben, részint községi minőségükben jelentkeznek a korai okleveles forrásokban. A földrajzi köznevek kiemelt nyelvtörténeti jelentősége ellenére történeti állományuk rendszerszerű áttekintése mindeztáig nem történt meg. Dolgozatomban — bizonyos szempontokat kiemelve — e hiány pótlására teszek kísérletet azzal, hogy elsősorban a földrajzi köznevek történeti aspektusait állítom a középpontba.

Elméleti keretét tekintve munkám — különösképpen a földrajzi köznevek és a helynevek viszonyának tisztázásában — alapvetően a funkcionális nyelvészleletű helynévleírások felől közelíti meg a földrajzi köznevekkel kapcsolatos kérdéseket, de egyes részletek kidolgozása során a kognitív felfogás is jelentős mértékben teret kapott. Dolgozatomban mindemellett a dimenzionális nyelvészlelet ugyancsak rendező elvként működik, vagyis nagy figyelmet fordítok a földrajzi köznevek használatának térbeli, időbeli és humán vonatkozásaira egyaránt.

A bevezető, elméleti fejezetben mindenekelőtt a földrajzi köznévfogalmának meghatározására teszek kísérletet. Ennek új megközelítését adva a kognitív szemantika prototípuselvét használtam fel, mivel az a kategóriahatárok dinamikus kezelésére nyújt lehetőséget. Mindezzel szoros összefüggésben a földrajzi köznévfogalom és a lexikális helynévfogalom (vagyis a helyfajtájának megjelölésére szolgáló lexikális elemek) fogalmának kapcsolatát tárgyalom részletezően.

A második fejezetben a földrajzi köznevek gyakorisági viszonyaira fókuszáltam a korai ómagyar kori helynevek körében. A földrajzi köznevek gyakorisági viszonyait illetően az ómagyar kori adatok kapcsán kitűnik, hogy a földrajzi köznevekből keletkezett mikrotoponimák és településnevek gyakoriságát illetően az egyes jelentésmezők megterheltségében különbségeket figyelhetünk meg. E téren ráadásul nemcsak az egyes jelentésmezők, hanem azokon belül az egyes földrajzi köznevek reprezentáltságában is eltérések tapasztalhatók.

A harmadik fejezetben a földrajzi köznevek területi elterjedtségét az arra ható tényezők feltárásán keresztül mutatom be. A nyelvtörténeti tényezők, mezőösszefüggések, kognitív és szemantikai jellegű kérdések egymással szorosan összefüggnek, s olykor nehezen szétválaszthatóak. A vizsgálat szerint a földrajzi köznevek területi elterjedtsége közötti különbségeknek egyrészt bizonyosan vannak nyelvtörténeti okai. A földrajzi köznevek elterjedtségét nagyban befolyásolja az is, hogy adott jelentésmezőn belül a fogalmi hierarchia milyen fokon állnak. A földrajzi köznevek terjedését befolyásoló hatásokról beszélve nem hagyhatjuk figyelmen kívül továbbá a kognitív tényezőket sem, mivel a jelentéstani mikrorendszerek állapotát és sorsát nemcsak azok belső viszonyai, de különféle nyelven kívüli tényezők is befolyásolják. A földrajzi köznevek szemantikai viszonyainak

elemzésekor szintén többféle olyan nehézséggel kell szembenéznünk, amelyek alapvetően befolyásolják a földrajzi köznevek területiségét és egyúttal annak vizsgálhatóságát.

Dolgozatom negyedik fejezetében a földrajzi köznevek közszói megjelenését vizsgáltam a korai ómagyar kori oklevelekben. E lexémák ugyanis gyakran tűnnek fel helyek közszói megjelöléseként magyar nyelven az oklevelek latin nyelvű szövegében. Vizsgálatom során a földrajzi köznevek közszóként való oklevélbeli megjelenését tipizáltam, melynek során a földrajzi köznevek különböző funkciókban történő alkalmazásait különítettem el. Az egyes típusok kapcsán jól kirajzolódnak azok a tényezők, amelyek meghatározzák azt, hogy az adott közszói elem magyarul vagy latinul áll-e a szövegben.

A dolgozatot záró, az elméleti, módszertani tapasztalatokat egy konkrét szócsoporthoz bemutató esettanulmány ugyancsak a földrajzi köznevek változási folyamatait illusztrálja azáltal, hogy egy eredetileg nem helyjelölő közszói csoport elemeinek (a halászó eszközök, s az abból lett halászó helyek megnevezéseinek) a szótörténetét mutatja be nagy figyelmet fordítva azokra a jelenségekre, amelyek ezek szemantikai átalakulását motiválták. A korai ómagyar kori 'halászó hely'-et jelentő földrajzi köznevek kapcsán mindemellett etimológiai, hangalaki, helyesírási és jellegzetes szóföldrajzi tanulságokat egyaránt megfogalmazhatunk.